

Research Paper

Investigating the Role of Saffron Business Clusters in Rural Development (Case Study: South Khorasan Province)

R. Riahi¹, S.M. Mirdamadi², S.J. Farajallah Hoseini³, M. Omidi Najafabadi⁴

Received: 16 December, 2021   Accepted: 7 February, 2022

Abstract

One of the important products in South Khorasan province, Iran, is saffron, which can play a significant role in the lives of farmers, rural development, and agricultural development. The main objective of this study was to investigate the role of saffron business clusters in rural development in South Khorasan province, Iran, during 2019-2020. The study population consisted of managers (n=100), deputies (n=50) and marketers working in workshop on processing of productions (n=150) and saffron sales centers (n=687) in South Khorasan province. A total of 987 people participated in the study. The dependent variable of study was the role of the saffron business clusters in rural development, and also the independent variables included economic and social factors. The results demonstrated that the factors had a positive effect on the level of development in a 0.95% confidence level. Therefore the commercialization of saffron product by creating a strong brand, the design of a coherent network from the rural area to the market, financial support from the government, facilities with low bank loan interest rates for farmers and workshops on saffron, and the creation of rural development policies are recommended.

Keywords: Rural Development; Saffron Cluster, Business Development; South Khorasan (Province).

---

1. Ph.D. Student, Department of Agricultural Economics, Extension and Education, Science and Research Branch, Islamic Azad University of Tehran, Iran.

2. Corresponding Author and Associate Professor of the Department of Agricultural Economics, Extension and Education, Science and Research Branch, Islamic Azad University of Tehran, Iran. (mirdamadi.mehdi@gmail.com)

3. Associate Professor of the Department of Agricultural Economics, Extension and Education, Science and Research Branch, Islamic Azad University of Tehran, Iran.

4. Associate Professor of the Department of Agricultural Economics, Extension and Education, Science and Research Branch, Islamic Azad University of Tehran, Iran.

DOI: 10.30490/rvt.2023.357120.1432

روستا و توسعه

سال ۲۵، شماره ۱۰۰، زمستان ۱۴۰۱

مقاله پژوهشی

بررسی نقش خوشه‌های کسب و کار زعفران در توسعه روستایی (مطالعه موردی: استان خراسان جنوبی)

ریحانه ریاحی^۱، سید مهدی میردامادی^۲، سید جمال فرج‌الله حسینی^۳، مریم امیدوی نجف آبادی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۹/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۸

چکیده

زعفران از جمله محصولات مهم در استان خراسان جنوبی است که نقش عمده‌ای در کسب درآمد و تأمین معیشت کشاورزان منطقه دارد. هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی نقش خوشه‌های کسب و کار زعفران در توسعه روستایی در استان خراسان جنوبی است. این تحقیق در بازه زمانی سال‌های ۱۳۹۸-۱۳۹۹ انجام گرفت و جامعه آماری را ۹۸۷ نفر از مدیران، معاونان و بازاریابان کارگاه‌های فرآوری و مراکز فروش زعفران در استان خراسان جنوبی تشکیل دادند. نتایج تحلیل داده‌ها حاکی از آن است که عوامل اقتصادی و اجتماعی در سطح اطمینان ۹۵ درصد تأثیر مثبتی بر میزان توسعه داشته است. از طرفی در متغیر اقتصادی، گویه "تجاری‌سازی محصول زعفران" در اولویت اول و گویه "هزینه‌های حمل و نقل، بسته‌بندی، بازاریابی محصول زعفران" در اولویت آخر و همچنین در متغیر عوامل اجتماعی، گویه "انگیزه نوآوری برای

۱. دانشجوی دکتری توسعه کشاورزی، گروه اقتصاد، ترویج و توسعه کشاورزی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی تهران، تهران، ایران.

۲. نویسنده مسئول و دانشیار گروه اقتصاد، ترویج و توسعه کشاورزی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی تهران، تهران، ایران. (mirdamadi.mehdi@gmail.com)

۳. دانشیار گروه اقتصاد، ترویج و توسعه کشاورزی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی تهران، تهران، ایران.

۴. دانشیار گروه اقتصاد، ترویج و توسعه کشاورزی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی تهران، تهران، ایران.

DOI: 10.30490/rvt.2023.357120.1432

تولیدکنندگان محصول زعفران " در اولویت اول و گویند "ریسک‌پذیری سرمایه‌گذاری برای محصول زعفران" در اولویت آخر قرار دارد. لذا می‌توان تجاری‌سازی محصول زعفران با یک برند شاخص، ایجاد یک شبکه منسجم از روستا تا بازار، حمایت‌های مالی و اعتباری دولت، تسهیلات با نرخ وام بانکی کم به کشاورزان و کارگاه‌های زعفران و ایجاد سیاست‌های توسعه روستایی را پیشنهاد داد.

کلید واژه‌ها: توسعه روستایی، خوشه زعفران، توسعه کسب و کار، خراسان جنوبی (استان).

مقدمه

زعفران از گیاهان دارای ارزش و اهمیت اقتصادی و اجتماعی فراوان است. یکی از سیاست‌های مهم در جهت توسعه روستایی تأکید بر محصولات متناسب با مناطق مختلف است به طوری که در استان خراسان جنوبی کشت محصول زعفران به‌عنوان عامل مهم جهت توسعه فعالیت‌های کشاورزی و روستایی محسوب می‌شود (Riahi and Azizi, 2020). محصول زعفران به‌عنوان گران‌بهارترین گیاه زراعی موجود در کره زمین و دارای ارزش بالا می‌تواند باعث تغییرات اجتماعی و تحرک اقتصاد روستاها شود و منبع درآمد مطلوبی برای اقشار فقیر و ضعیف روستایی باشد (Mohtashami and Zandi Darreh Gharibi, 2018). بنابراین با توجه به اینکه درصد بیکاری، مهاجرت‌های روستایی، کمبود درآمد، بیکاری پیدا و پنهان و فشارهای وارده در مناطق روستایی بیشتر است و باعث چرخه ناپایدار اشتغال و درآمد کشاورزان می‌شود، لزوم بررسی عوامل اجتماعی و اقتصادی خوشه‌های زعفران در توسعه روستایی امری ضروری به نظر می‌رسد (Alavizadeh et al., 2016). خوشه‌های کشاورزی، مجموعه‌ای از بنگاه‌های اقتصادی هستند که در محدوده جغرافیایی مشخصی تمرکز یافته و با تهدیدها و فرصت‌های مشترکی روبرو هستند. این شرکت‌ها و بنگاه‌ها گروهی از محصولات مرتبط را تولید و عرضه می‌نمایند. خوشه‌های غذایی - کشاورزی در درجه اول شامل سه فعالیت (زیرخوشه) تولید محصولات کشاورزی، حمایت از کشاورزی و ایجاد ارزش افزوده به وسیله فرآوری محصولات است. بخش تولید محصولات کشاورزی به طور عمده شامل محصولاتی مانند گندم، خرما، دانه‌های سویا، مرغ و... است. بخش فرآوری محصولات غذایی شامل شرکت‌هایی است که کالاهای خام را به کالاهای ناتمام برای فرآوری بیشتر و یا محصولات نهایی تبدیل می‌کنند (Riahi and Azizi, 2020). شرکت‌های حمایتی هرچند که در بخش تولید یا فرآوری محصولات کشاورزی دخیل نیستند، ولی وجودشان برای کل صنعت ضروری است. به‌عنوان مثال، خدمات پشتیبانی کشاورزی شامل آن دسته از شرکت‌هایی است که محصولاتی مانند ماشین‌آلات فرآوری

مواد غذایی را به کارخانه‌های فرآوری تحویل می‌دهند. ساختمان‌ها و تأسیسات ذخیره‌سازی مانند دستگاه‌های حمل و نقل غلات و سردخانه‌ها در بخش پشتیبانی کشاورزی گنجانده شده‌اند. به طور کلی می‌توان گفت که هر خوشه کشاورزی- غذایی متشکل از زنجیره‌های ارزشی شامل مواد اولیه، تحقیق و توسعه، فرآوری، بسته‌بندی، حمل و نقل، ذخیره‌سازی و فروش است (UNESCAP, 2003).

با توجه به اهمیت موضوع، تحقیقاتی در حوزه خوشه‌های کسب و کار در داخل و خارج از ایران انجام شده است. از جمله تحقیقات مرتبط می‌توان به پژوهش حیدری و همکاران (Haidarei et al., 2018) با عنوان «تحلیل وضعیت خوشه‌های کسب و کار کشاورزی و توسعه آن‌ها در ایران» اشاره کرد که به این نتیجه دست یافتند که به‌رغم سابقه طولانی فعالیت بنگاه‌ها و کسب و کارهای کشاورزی در قالب خوشه در کشورهای توسعه‌یافته، این موضوع در ایران هنوز عملیاتی نشده است. همچنین قربانی و همکاران (Ghorbani et al., 2019) در پژوهشی به این نتیجه رسیدند که تجربه کار کشاورزی مدیران کسب و کارهای کوچک، میزان وام دریافتی برای احداث کسب و کار، تحصیلات و سن مدیر، تعداد نیروی کار مشغول در کسب و کار، فاصله محل کسب و کار تا شهر و مقدار سطح زیر کشت بر موفقیت این کسب و کارها تأثیر معنی‌داری دارد.

کریگ و همکاران (Craig et al., 2007)، تحقیقی با عنوان توسعه خوشه تولید محصولات کشاورزی با ارزش بالا برای افزایش درآمد برای کشاورزان روستایی در شمال تایلند انجام دادند. نتایج به دست آمده نشان داد که خروجی و عملکرد خوشه‌ها تنها برای افزایش درآمد کشاورزان نیست، اما موجب کسب و دستیابی به مهارت‌ها و توانمندی‌هایی برای کشاورزان می‌شود. عوامل اصلی موفق برای خوشه‌های با عملکرد طولانی‌مدت، وجود یک شبکه عملکردی و شراکتی قدرتمند در میان ذی‌نفعان است.

بسیو و همکاران (Beciu et al., 2012) در پژوهشی با عنوان مطالعه‌ای پیرامون تشریح ادغام خوشه‌های کسب و کار محلی به‌عنوان یک نظام حمایتی برای کسب و کارهای کشت و صنعت‌های کشاورزی در مناطق روستایی رومانی بیان نمودند که در خوشه‌های کشاورزی باید در فرآیند تولید همیشه این دو سؤال مطرح شود که «چه چیزی نیاز است» و «چه مقدار نیاز است»؟ در زنجیره کشت و صنعت‌های کشاورزی، اندازه، نوع و ظرفیت تولید کالا در خوشه‌ها، یک نکته برجسته و اثرگذار در پیوندهای این زنجیره و ارزش افزوده ایجاد شده توسط این خوشه‌ها است. هدف اصلی شبکه‌های کسب و کار، تشکیل و ایجاد خوشه‌های کشت و صنعت‌های مختلف کشاورزی بوده تا از

طریق آن‌ها میزان تولیدات برای اعضاء و کسب سود افزایش یابد. یک مدل خوشه‌ای مناسب برای افزایش تولیدات زراعی، ادغام کردن سطوح محلی در این زمینه است.

چیفولی و توزارد (Chiffolleau and Touzard, 2014) در مطالعه‌ای با عنوان بررسی نظام‌های تولیدات مواد غذایی و کشاورزی محلی از طریق تجزیه و تحلیل شبکه مشاوره‌ای نشان دادند که تجزیه و تحلیل شبکه مشاوره‌ای یک ابزار مناسب برای توجیه اهمیت ارتباطات میان نظام‌های بومی‌سازی تولید مواد غذایی و کشاورزی برای درک بهتر از فرآیند نوآوری آن‌ها و کمک به مدیران برای جمع‌آوری راهبردهایی است که آن‌ها را در درون نظام‌های بومی‌سازی تولید مواد غذایی و کشاورزی اجرا می‌کنند.

نتیجه بررسی مطالعات پیشین مبین آن است که تاکنون پژوهشی در حوزه بررسی نقش خوشه‌های کسب و کار زعفران در استان خراسان جنوبی با هدف توسعه روستایی صورت نگرفته است، درحالی‌که این عوامل می‌توانند به طور مستقیم بر اتخاذ تصمیمات نهایی توسط مدیران سازمان‌ها و مسئولین جهت توسعه صنایع خرد و کوچک روستایی مؤثر باشند. بنابراین، هدف این تحقیق بررسی نقش خوشه‌های کسب و کار زعفران با رویکرد توسعه روستایی در استان خراسان جنوبی است.

مبانی نظری

در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، بیشترین توانایی و پتانسیل برای رشد پایدار بخش کشاورزی وجود دارد. با این حال، در این بخش فقر موجود به بدترین شکل و گسترده‌ترین حالت ممکن وجود دارد. کشاورزان خرده‌پا که در جوامع روستایی زندگی می‌کنند در یک چرخه تعادل با حاشیه کم محصور شده‌اند که نتیجه آن کاهش توانایی ریسک‌پذیری و کاهش سرمایه‌گذاری است و این امر منجر به کاهش بهره‌وری، کاهش جهت‌گیری بازار و کاهش ارزش افزوده می‌شود.

نقش خوشه‌های کسب و کار کشاورزی در توسعه روستایی را می‌توان در زمینه‌های پیشبرد توسعه اقتصادی کشاورزی، پیشبرد توسعه اجتماعی، افزایش ظرفیت‌های تولید در بخش کشاورزی، ترویج و توسعه بازار محصولات کشاورزی و توسعه سرمایه انسانی در بخش کشاورزی روستاها برشمرد (Radfar, 2013).

همچنین ایجاد شهرک‌های کسب و کار، ایجاد مراکز رشد روستایی و پارک‌های کارآفرینی، اعطای تسهیلات و امکانات به آن‌ها، ارائه آموزش‌ها به آن‌ها، ایجاد مراکز آموزشی، تحقیقاتی و علمی در مناطق روستایی مستعد و تقویت ارتباطات این‌گونه مراکز با روستاها، ایجاد فضای مدیریت

مشارکتی در روستاها و همراه کردن آنان در تصمیم‌گیری‌های صورت گرفته در مورد آنان از جمله مهمترین نقش خوشه‌ای کشاورزی در توسعه روستاهاست (Sarhadi, 2010).

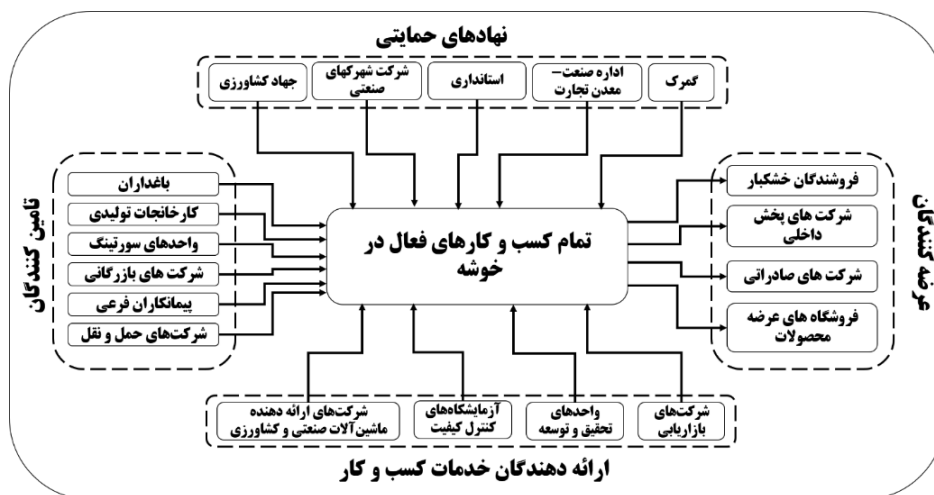
استان خراسان جنوبی به واسطه دارای بودن شرایط جغرافیایی و آب و هوایی خاص و همچنین جنس خاک مطلوب برای رشد محصولاتی مانند زعفران دارای پتانسیل بالایی در تولید این محصولات است. این استان در تولید زعفران، رتبه دوم ایران و جزء ده منطقه اول دنیا به حساب می‌آید. میزان سطح زیرکشت این محصول در استان خراسان جنوبی ۱۷۱۵۲ هکتار است. بر اساس گزارش اداره گمرک استان، در سال ۱۳۹۹ تنها نزدیک به ۳۲ کیلوگرم زعفران به صورت مستقیم از استان خراسان جنوبی به سایر کشورهای جهان صادر شده است. این در حالی است که میزان تولید این محصول در استان ۷۰ تن است ([Agriculture Jihad Organization of South Khorasan Province, 2018](#)).

مطابق با مصاحبه‌های انجام شده با تولیدکنندگان محصول زعفران در استان خراسان جنوبی، خشکسالی‌های اخیر تا حد بسیار زیادی باعث ایجاد خسارات به باغات شده است که جبران آن به بازه زمانی حداقل ۳ تا ۷ سال نیاز دارد. همچنین افت بسیار شدید منابع آبی عاملی دیگر در بروز مشکلات جدی در روند تولید این محصول است. بنابراین وضعیت موجود زعفران در سال‌های آینده اگر به حال خود رها شود، بسیار وخیم‌تر از وضعیت موجود خواهد بود. این در حالی است که تولید و فرآوری این محصول به طور کامل دارای ساختار خوشه‌ای هستند و می‌توانند جایگاه اصلی خود را در کشور و جهان مشخص نمایند. هم‌اکنون در اقتصاد ایران، تولید و تجارت به‌عنوان موتور محرکه توسعه روستایی و رمز بقای کشور در بازارهای داخلی و خارجی نقش مهمی را بر عهده دارد. بر این اساس، تقویت و بهره‌گیری مناسب از ظرفیت‌های تولیدی روستاها، ضمن هموار کردن راه توسعه روستایی، تولید و ارائه خدمات، باعث فراهم شدن زمینه توسعه پایدار اقتصادی در روستا نیز می‌شود (Mirzajani, 2011). نیاز است که نقش دولت به‌عنوان حامی برنامه‌های هدایتی و حمایتی از تولیدکنندگان بخش کشاورزی پررنگ‌تر شود. به نحوی که با ایجاد آرمان مشترک بین متولیان امر و تقسیم کار، بتوان زمینه حمایت از تولید، اشتغال، سرمایه‌گذاری‌های تولیدی و توسعه روستایی را برای تحقق خودکفایی فراهم کرد. خوشه‌ها اساساً الگوی توسعه روستایی درون‌زایی هستند که مبتنی بر شرایط و ساختارهای اجتماعی و اقتصادی منطقه‌ای هستند (Haidarei et al., 2018).

توسعه کسب و کارهای خرد و کوچک در هر کشوری، سبب افزایش درآمد و توسعه روستاها می‌شود. کسب و کارهای خرد و کوچک موجود در کشور و به‌ویژه در استان خراسان جنوبی، از

بررسی نقش خوشه‌های کسب و کار.....

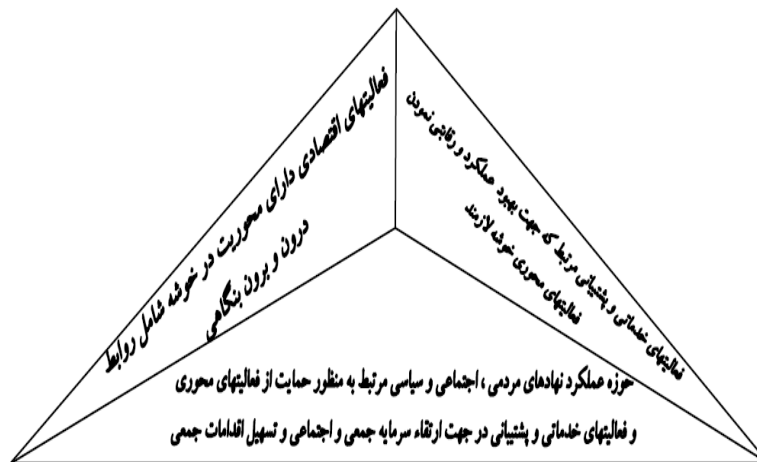
استعداد بالایی برخوردارند و می‌توانند گرداننده چرخ‌های اقتصادی و تولیدی در سطح روستا و همچنین در سطح کشور باشند. مطالعه و شناخت پتانسیل‌های بالقوه کشور و به فعلیت رساندن آن‌ها می‌تواند آینده‌ساز رشد اقتصادی و توسعه شود. توسعه خوشه‌های کسب و کار کشاورزی به‌عنوان یک رویکرد کلیدی برای کمک به توسعه روستا در بسیاری از کشورها محسوب می‌شوند. در این راستا انجام مطالعاتی جهت توسعه خوشه‌های کسب و کار در سطح روستا می‌تواند گامی مؤثر در راستای تحقق اهداف مدنظر مدیران باشد. به‌عنوان مثال، در کسب و کارهای زنان روستایی، وجود انعطاف‌پذیری بالا در تولید محصولات مختلف می‌تواند به‌عنوان یک مزیت رقابتی بسیار بالا مورد توجه قرار گیرد. همچنین سطح توقع نسبتاً پایین از درآمد ماهانه باعث سهولت در پایدارسازی آن در بعد اقتصادی می‌شود. هزینه‌های نیروی انسانی و انرژی نیز به دلیل تعرفه‌های مصوب از طرف دولت و حمایت‌های معنوی، نقطه قوتی در توسعه کسب و کار آن‌ها است که باعث ایجاد پایدارسازی در بعد اجتماعی می‌شود. اما سؤال اساسی این است که با وجود تمام این مزیت‌ها، چرا همچنان کسب و کار زنان روستایی رونق نداشته و پاسخ‌گوی نیازهای معیشتی کارکنان این حوزه نیست؟ لذا این تحقیق در تلاش است که با بررسی عوامل اقتصادی و اجتماعی خوشه‌های کسب و کار زعفران در استان خراسان جنوبی، یک چارچوب کاربردی و مؤثر در راستای توسعه روستایی ارائه دهد.

شکل ۱. ساختار زنجیره کسب و کار خوشه

بسیاری از صنایع موفق دنیا از جمله صنعت صادرات زعفران اسپانیا، تنها به واسطه توجه به بخش‌های طراحی و بسته‌بندی (حتی بدون وجود قدرت تولید محصول زعفران)، به‌عنوان قدرت اول دنیا در این حوزه شناخته شده است. این در حالی است که سهم ارزش‌آفرینی استان خراسان جنوبی بر روی این محصول کمتر از ۱۰ درصد است. صنایع کوچک و متوسط در اکثر کشورهای جهان از جنبه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و تولید صنعتی نقش‌آفرینی می‌کنند. این در حالی است که در کشور ما به دلیل نداشتن استراتژی توسعه و رها کردن واحدهای کوچک تولیدی به حال خود، این بنگاه‌ها نتوانسته‌اند سهم قابل توجهی در تولید ناخالص ملی داشته باشند (Yeganegi, 2013).

بنابراین توسعه کسب و کارها می‌تواند باعث انسجام در ایجاد نقشه راه برای نهادهای موجود در توسعه روستا شود (Sharifzadeh et al., 2018). خوشه نمایانگر یک تمرکز جغرافیایی و منطقه‌ای از بنگاه‌هایی غالباً خرد و کوچک است که دامنه‌ای از محصولات مرتبط یا مکمل را تولید و به فروش می‌رسانند. شاید بتوان بزرگترین مشکل موجود در صنایع خرد و کوچک فعال در حوزه تولید و فروش محصول زعفران استان (و حتی کشور) را در عدم وجود ساختارهای یکپارچه جهت تأمین، مدیریت تولید، مدیریت توزیع و فروش دانست. تولیدکنندگان زعفران در استان دارای کمترین میزان ارتباط با صنایع تبدیلی-ترکیبی هستند. بنابراین مشکل اساسی عدم وجود ساختار اولیه زنجیره‌های تأمین، توزیع و ارزش در بین صنایع خرد و کوچک است (Agriculture Jihad Organization of South Khorasan Province, 2018).

شکل ۲. عناصر اصلی تشکیل دهنده یک خوشه و نحوه استقرار آن‌ها
 مأخذ: Beykzadeh and Tirandaz, 2009

این عناصر اصلی در کنار یکدیگر می‌توانند ضمن حرکت به سمت تخصص‌گرایی و پذیرش هویت تخصصی مشخص، هزینه‌های خود را کاهش دهند و بتوانند از صرفه‌های بیرونی و درونی ناشی از مقیاس و نیز صرفه‌های ثابت و متحرک ناشی از تجمع بهره‌برداری نمایند. وابستگی‌های درونی بنگاه‌ها و نهادهای داخلی یک خوشه صنعتی کلید موفقیت و هویت یک خوشه هستند. این وابستگی بین بنگاه‌ها از طریق واسطه‌ها و فضای همکاری شکل می‌گیرد که نهادهای عمومی، دولتی و یا محلی آن‌ها را آسان‌تر می‌نماید. نهادهای دولتی و برنامه‌ریزان زیرساخت‌ها، نقش راهبردی را در تأمین زیرساخت‌های فیزیکی، ارائه خدمات و تسهیلات متعدد چون تأمین سرمایه از طریق وام‌های ارزان، ارائه خدمات مالی و اعتباری، تأمین سیستم اطلاعاتی و هماهنگ کردن بخش‌های مختلف و نهادهای سیاسی و اقتصادی منطقه‌ای با تشکل‌ها، بانک‌ها و سایر نهادها را دارند. بدین ترتیب ملاحظه می‌شود که توسعه صنعتی خوشه محور با درگیر کردن نهادهای منطقه‌ای، شکل‌گیری و افزایش سرمایه‌های مادی و معنوی و همچنین توسعه روستا را تسهیل می‌کند (Ghorbani et al., 2019).

روش‌شناسی تحقیق

تحقیق حاضر به لحاظ ماهیت موضوع، از نوع پژوهش‌های کمی و از نظر هدف، کاربردی است. جامعه آماری تحقیق را مدیران، معاونان و بازاریابان کارگاه‌های فرآوری و مراکز فروش زعفران و خوشه‌های کسب و کار زعفران در خراسان جنوبی تشکیل می‌دهد که تعداد آن‌ها ۹۸۷ نفر است. در این پژوهش بر اساس روش کرجی و مورگان (۱۹۷۰) حجم نمونه ۲۷۸ نفر تعیین شد و پرسش‌نامه در بین آن‌ها به روش نمونه‌گیری طبقه‌ای با انتساب متناسب توزیع شد. جدول ۳ وضعیت جامعه آماری و تعداد نمونه انتخاب شده را در شهرستان‌های مورد بررسی نشان می‌دهد.

جدول ۳. جامعه آماری و حجم نمونه به تفکیک شهرستان

شهرستان	تعداد کارگاه	تعداد افراد	تعداد پرسش‌نامه تکمیل شده
بیرجند	۳۷	۴۰۶	۱۱۴
قائن	۳۳	۳۷۱	۱۰۲
سرایان	۱۱	۱۲۲	۳۴
فردوس	۹	۹۹	۲۸
جمع	۹۰	۹۸۷	۲۷۸

مأخذ: یافته‌های پژوهش

در این تحقیق سؤال و گویه‌های موجود در پرسش‌نامه بر اساس اهداف و فرضیات تحقیق طراحی شده‌اند. با عنایت به ماهیت تحقیق و چن بعدی بودن آن، سؤال‌ها در زمینه‌های مختلف مطرح شد و پس از مطالعه و انجام آزمون مقدماتی مورد تجدیدنظر قرار گرفت و اصلاحات لازم صورت پذیرفت. پرسش‌نامه شامل سه بخش شامل «ویژگی‌های جمعیت‌شناختی زعفران‌کاران»، «عوامل اقتصادی و اجتماعی مؤثر بر خوشه کسب و کار زعفران» و «میزان توسعه خوشه کسب و کار زعفران در روستا» است. برای تعیین پایایی پرسش‌نامه از ضریب آلفای کرونباخ به تفکیک برای هریک از ابعاد پرسش‌نامه استفاده شد. بر اساس نتایج به دست آمده، ضریب آلفای کرونباخ برای بعد عوامل اقتصادی برابر با ۰/۷۱۳ و برای بعد اجتماعی نیز برابر با ۰/۷۶۶ به دست آمده که بیانگر تأیید پایایی پرسش‌نامه است.

متغیر وابسته در پژوهش حاضر، میزان توسعه خوشه کسب و کار زعفران در روستا و متغیرهای مستقل شامل عوامل اقتصادی و اجتماعی است.

با توجه به هدف پژوهش که بررسی عوامل اقتصادی و اجتماعی مؤثر بر توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران با هدف توسعه روستایی در استان خراسان جنوبی است، فرضیه‌های پژوهش به صورت زیر تدوین می‌شود:

فرضیه اول: عوامل اقتصادی بر توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران با رویکرد توسعه روستایی در استان خراسان جنوبی نقش دارد.

که فرضیه آماری آن به صورت زیر خواهد بود:

H0: عوامل اقتصادی بر توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران با رویکرد توسعه روستایی در

استان خراسان جنوبی نقش ندارد.

H1: عوامل اقتصادی بر توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران با رویکرد توسعه روستایی در

استان خراسان جنوبی نقش دارد.

فرضیه دوم: عوامل اجتماعی بر توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران با رویکرد توسعه

روستایی در استان خراسان جنوبی نقش دارد.

H0: عوامل اجتماعی بر توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران با رویکرد توسعه روستایی در

استان خراسان جنوبی نقش ندارد.

H1: عوامل اجتماعی بر توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران با رویکرد توسعه روستایی در

استان خراسان جنوبی نقش دارد.

جهت ارزیابی عوامل اقتصادی در زمینه توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران تعداد نه گویه طراحی و جهت ارزیابی عوامل اجتماعی تعداد پنج گویه در زمینه توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران تهیه و از مخاطبان خواسته شد تا پاسخ‌های خود را در یک طیف پنج‌گزینه‌ای (بسیار نامناسب، نامناسب، نسبتاً مناسب، مناسب و بسیار مناسب) بیان کنند. به‌منظور گروه‌بندی پاسخگویان مورد مطالعه، پاسخ‌ها از ۱ تا ۵ ارزش‌گذاری شد و میانگین نمره هر فرد محاسبه شد. اگر نمره افراد ۱ تا ۱/۸ باشد در گروه بسیار نامناسب، اگر از ۱/۹ تا ۲/۶ باشد در گروه نامناسب، اگر از ۲/۷ تا ۳/۴ باشد در گروه نسبتاً مناسب، اگر از ۳/۵ تا ۴/۲ باشد در گروه مناسب و اگر از ۴/۲ تا ۵ باشد در گروه کاملاً مناسب خواهند بود.

در بخش آمار استنباطی از آزمون همبستگی پیرسون و اسپیرمن بهره گرفته شد. همچنین برای بررسی روابط علی بین متغیرهای مستقل و وابسته، مدل‌یابی معادلات ساختاری استفاده استفاده شد. شایان ذکر است که به‌منظور انجام محاسبات تحقیق از نرم‌افزارهای SPSS و SEM-PLS استفاده شد.

نتایج و بحث

نتایج تحلیل توصیفی بیانگر آن است که گروه‌های سنی زیر ۳۰ سال ۱۴/۴ درصد (۴۰ نفر)، ۳۱ تا ۴۰ سال ۲۵/۹ درصد (۷۲ نفر)، ۴۱ تا ۵۰ سال ۲۴/۸ درصد (۶۹ نفر)، ۵۱ سال و بالاتر ۳۴/۹ درصد (۹۷ نفر) از نمونه را تشکیل داده‌اند. همچنین بررسی وضعیت تحصیلی پاسخگویان نشان داد که گروه‌های تحصیلی زیر دیپلم ۸/۳ درصد (۲۳ نفر)، کاردانی ۲۲/۷ درصد (۶۳ نفر)، کارشناسی ۴۹/۶ درصد (۱۳۸ نفر) و کارشناسی ارشد ۱۹/۴ درصد (۵۴ نفر) از نمونه را تشکیل داده‌اند. افزون بر این، ۸۷/۴ درصد (۲۴۳ نفر) پاسخگویان را مردان و ۱۲/۶ درصد (۳۵ نفر) را زنان تشکیل داده‌اند. همچنین سهم مدیران از کل نمونه ۴۶/۸ درصد (۱۳۰ نفر)، سهم بازاریابان ۲۳/۷ درصد (۶۶ نفر)، سهم کارمندان ۱۹/۸ درصد (۵۵ نفر) و سهم فروشندگان ۹/۷ درصد (۲۷ نفر) است.

نتایج حاصل از ارزیابی عوامل اقتصادی در زمینه توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران در قالب طیف لیکرت پنج‌گزینه‌ای (جدول ۴ و ۵) نشان داد که ۹/۴ درصد (۲۶ نفر) در گروه بسیار نامناسب، ۴۶ درصد (۱۲۸ نفر) در گروه نامناسب، ۲۷/۳ درصد (۷۶ نفر) در گروه نسبتاً مناسب و ۱۷/۳ درصد (۴۸ نفر) در گروه مناسب قرار دارند.

جدول ۴. توزیع فراوانی افراد مورد مطالعه بر حسب پاسخ به گویه‌های عوامل اقتصادی

اولویت	ضریب پراکندگی	انحراف معیار	میانگین رتبه‌ای	کاملاً مناسب		نسبتاً مناسب		نامناسب		گویه گزینیه	ردیف
				فراوانی (درصد)	فراوانی (درصد)	فراوانی (درصد)	فراوانی (درصد)	فراوانی (درصد)	فراوانی (درصد)		
۱	-/۲۳۰	-/۱۶۸	۲/۹۶	۰	۵۹	۱۴۹	۷۰	۰	۰	ارائه تسهیلات با نرخ وام بانکی کم به کارگاه‌های وابسته به خوشه کسب و کار زعفران	۱
۲	-/۳۴۳	-/۱۶۶	۲/۷۲	۰	۳۳	۱۳۴	۱۱۱	۰	۰	قیمت خرده‌فروشی و نوسانات بازار محصول زعفران	۲
۳	-/۲۶۱	-/۱۷۰	۲/۶۸	۰	۳۷	۱۱۶	۱۲۵	۰	۰	قیمت عمده‌فروشی و نوسانات بازار محصول زعفران	۳
۴	-/۲۹۵	-/۱۷۸	۲/۶۴	۰	۴۷	۸۹	۱۳۷	۵	۱/۸	هزینه‌های حمل و نقل، بسته‌بندی، بازاریابی محصول زعفران	۴
۵	-/۳۰۹	-/۱۸۲	۲/۶۵	۰	۴۷	۱۰۰	۱۱۷	۱۴	۵/۰	دستمزد کارگران از مرحله جمع‌آوری تا بسته‌بندی زعفران	۵
۶	-/۳۷۵	-/۱۹۵	۲/۵۳	۰	۵۴	۷۴	۱۱۵	۳۵	۱۲/۶	تجاری سازی محصول زعفران	۶
۷	-/۴۰۷	۱/۱۲	۲/۷۵	۱۰	۷۶	۶۶	۸۶	۴۰	۱۴/۴	شبکه توزیع محصولات خوشه کسب و کار زعفران	۷
۸	-/۴۰۷	۱/۰۳	۲/۵۳	۰	۷۲	۴۳	۱۲۳	۴۰	۱۴/۴	حمایت‌های مالی و اعتباری دولت و پرداخت سوسپید در زمینه زعفران	۸
۹	-/۴۲۶	۱/۰۴	۲/۴۴	۵	۴۸	۶۳	۱۱۰	۵۲	۱۸/۷	سیاست‌های جذب سرمایه در زمینه زعفران	۹

مأخذ: یافته‌های پژوهش

جدول ۵. توزیع فراوانی گروه‌های پاسخ‌دهنده مورد مطالعه بر حسب عوامل اقتصادی

سطح	فراوانی (نفر)	درصد	درصد تجمعی
بسیار نامناسب	۲۶	۹/۴	۹/۴
نامناسب	۱۲۸	۴۶/۰	۵۵/۴
نسبتاً مناسب	۷۶	۲۷/۳	۸۲/۷
مناسب	۴۸	۱۷/۳	۱۰۰/۰
کاملاً مناسب	۰	۰/۰	۱۰۰/۰
جمع	۲۷۸	٪۱۰۰	-

مأخذ: یافته‌های پژوهش

بررسی نقش خوشه‌های کسب و کار.....

نتایج حاصل از ارزیابی عوامل اجتماعی در زمینه توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران (جدول ۶ و ۷) نیز بیانگر آن است که ۱۴/۴ درصد (۴۰ نفر) در گروه نامناسب، ۲۰/۵ درصد (۵۷ نفر) در گروه نسبتاً مناسب، ۳۳/۸ درصد (۹۴ نفر) در گروه مناسب و ۳۱/۳ درصد (۸۷ نفر) در گروه بسیار مناسب قرار دارند.

جدول ۶. توزیع فراوانی افراد مورد مطالعه بر حسب پاسخ به گویه‌های عوامل اجتماعی

اولویت	ضریب پراکندگی	انحراف معیار	میانگین رتبه‌ای	کاملاً مناسب		نسبتاً مناسب		بسیار نامناسب		گویه	ردیف
				فراوانی (درصد)	فراوانی (درصد)	فراوانی (درصد)	فراوانی (درصد)	فراوانی (درصد)	فراوانی (درصد)		
۱	۰/۱۹۳	۰/۶۵	۳/۳۶	۵ (۱/۸)	۱۱۳ (۴۰/۶)	۱۳۸ (۴۹/۶)	۲۲ (۷/۹)	۰ (۰/۰)	فرهنگ‌سازی در مورد جایگاه زعفران در سبد غذایی خانوار	۱	
۲	۰/۲۱۸	۰/۹۴	۴/۳۰	۱۶۲ (۵۸/۳)	۵۰ (۱۸/۰)	۵۳ (۱۹/۱)	۱۳ (۴/۷)	۰ (۰/۰)	مشارکت اعضا برای توسعه خوشه کسب و کار زعفران	۲	
۳	۰/۲۴۱	۰/۹۷	۴/۰۲	۱۱۲ (۴۰/۳)	۸۱ (۲۹/۱)	۶۳ (۲۲/۷)	۲۲ (۷/۹)	۰ (۰/۰)	فرهنگ پذیرش محصول جدید در جامعه (به عنوان نمونه شربت زعفران)	۳	
۴	۰/۲۸۵	۱/۰۷	۳/۷۵	۷۷ (۲۷/۷)	۱۰۸ (۳۸/۸)	۳۹ (۱۴/۰)	۵۴ (۱۹/۴)	۰ (۰/۰)	انگیزه نوآوری برای تولیدکنندگان محصول زعفران	۴	
۵	۰/۳۱۱	۰/۹۹	۳/۱۸	۱۰ (۳/۶)	۱۲۹ (۴۶/۴)	۴۴ (۱۵/۸)	۹۰ (۳۲/۴)	۵ (۱/۸)	ریسک‌پذیری سرمایه‌گذاری برای محصول زعفران	۵	

مأخذ: یافته‌های پژوهش

جدول ۷. توزیع فراوانی گروه‌های پاسخ‌دهنده مورد مطالعه بر حسب عوامل اجتماعی

سطح	فراوانی (نفر)	درصد	درصد تجمعی
بسیار نامناسب	۰	۰	۰
نامناسب	۴۰	۱۴/۴	۱۴/۴
نسبتاً مناسب	۵۷	۲۰/۵	۳۴/۹
مناسب	۹۴	۳۳/۸	۶۸/۷
کاملاً مناسب	۸۷	۳۱/۳	۱۰۰/۰
جمع	۲۷۸	۱۰۰	-

مأخذ: یافته‌های پژوهش

نتایج برآورد مدل اندازه‌گیری

نتایج برآورد مدل اندازه‌گیری در جدول ۸ ارائه شده است. همان طور که مشاهده می‌شود، در متغیر اقتصادی گویه "تجاری‌سازی محصول زعفران" با بار عاملی ۰/۸۳۰ در اولویت اول و گویه "هزینه‌های حمل و نقل، بسته‌بندی و بازاریابی محصول زعفران" با بار عاملی ۰/۵۱۲ در اولویت آخر قرار دارد. همچنین نتایج به دست آمده مبین آن است که در متغیر اجتماعی، گویه "انگیزه نوآوری برای تولیدکنندگان محصول زعفران" با بار عاملی ۰/۸۶۴ در اولویت اول و گویه "ریسک‌پذیری سرمایه‌گذاری برای محصول زعفران" با بار عاملی ۰/۳۴۸ در اولویت آخر قرار دارد.

جدول ۸. نتیجه برآورد مدل اندازه‌گیری

اماره	بار عاملی	سؤال	ابعاد پرسش‌نامه
۱/۹۷۷	۰/۵۷۲	ارائه تسهیلات با نرخ وام بانکی کم به کارگاه‌های وابسته به خوشه کسب و کار زعفران	
۳/۰۷۴	۰/۶۳۱	قیمت خرده‌فروشی و نوسانات بازار محصول زعفران	
۲/۶۵۵	۰/۵۵۰	قیمت عمده‌فروشی و نوسانات بازار محصول زعفران	
۲/۵۴۴	۰/۵۱۲	هزینه‌های حمل و نقل، بسته‌بندی و بازاریابی محصول زعفران	
۳/۵۷۸	۰/۶۳۳	دستمزد کارگران از مرحله جمع‌آوری تا بسته‌بندی زعفران	عوامل اقتصادی
۶/۱۰۲	۰/۸۳۰	تجاری‌سازی محصول زعفران	
۵/۰۷۷	۰/۸۱۱	شبکه توزیع محصولات خوشه کسب و کار زعفران	
۵/۱۸۱	۰/۸۰۱	حمایت‌های مالی و اعتباری دولت و پرداخت سوبسید در زمینه زعفران	
۴/۹۳۹	۰/۷۷۸	سیاست‌های جذب سرمایه در زمینه زعفران	
۲/۰۴۱	۰/۴۹۰	فرهنگ‌سازی در مورد جایگاه زعفران در سبد غذایی خانوار	
۱/۹۸۳	۰/۳۴۸	ریسک‌پذیری سرمایه‌گذاری برای محصول زعفران	
۲/۱۵۹	۰/۸۶۴	انگیزه نوآوری برای تولیدکنندگان محصول زعفران	عوامل اجتماعی
۲/۱۲۹	۰/۸۴۵	فرهنگ پذیرش محصول جدید در جامعه (به‌عنوان نمونه شربت زعفران یا...)	
۲/۱۷۲	۰/۸۵۲	مشارکت اعضا برای توسعه خوشه کسب و کار زعفران	

مأخذ: یافته‌های پژوهش

نتیجه برآورد مدل ساختاری پژوهش

خلاصه نتیجه برآورد مدل ساختاری پژوهش در جدول ۱۰ ارائه شده است. بر اساس نتایج، تمامی عوامل در سطح اطمینان ۹۵ درصد تأثیر معنی‌داری بر میزان توسعه روستایی استان خراسان جنوبی داشته‌اند.

بررسی نقش خوشه‌های کسب و کار.....

جدول ۱۰. نتیجه آزمون فرضیه‌های پژوهش

رابطه	بار عاملی	آماره t
عوامل اقتصادی ← میزان توسعه	۰/۱۱۴	۲/۰۸۹
عوامل اجتماعی ← میزان توسعه	۰/۳۰۲	۴/۷۳۸

مأخذ: یافته‌های پژوهش

جدول فوق، آماره t (۲/۰۸۹) برای بررسی تأثیر عوامل اقتصادی بیش از ۱/۹۶ بوده که به منزله رد فرضیه صفر و قبول فرض مقابل است. از این رو نتایج حاکی از آن است که عوامل اقتصادی بر توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران با رویکرد توسعه روستایی در استان خراسان جنوبی تأثیر معنی‌داری دارند. همچنین آماره t (۴/۷۳۸) برای بررسی تأثیر عوامل اجتماعی بیش از ۱/۹۶ بوده که به منزله رد فرضیه صفر و قبول فرض مقابل است. از این رو نتایج حاکی از آن است که عوامل اجتماعی بر توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران با رویکرد توسعه روستایی در استان خراسان جنوبی تأثیر معنی‌داری دارند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

هدف این تحقیق بررسی نقش خوشه‌های کسب و کار زعفران با رویکرد توسعه روستایی در استان خراسان جنوبی است. نتایج تحقیق نشان داد که عوامل اجتماعی بر توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران با رویکرد توسعه روستایی در استان خراسان جنوبی تأثیر معنی‌داری دارند. این نتیجه با یافته‌های پژوهش‌های شریف‌زاده و همکاران (Sharifzadeh et al., 2018)، بیک‌زاده و تیرانداز (Beykzadeh and Tirandaz, 2009)، شریف‌زادگان و نورائی (Sharifzadegan and Nooraie, 2015)، کریگ و همکاران (Craig et al., 2007)، بورگ و روسو (Borg and Russo, 2005) مطابقت دارد. همچنین این پژوهش نشان داد که عوامل اقتصادی بر توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران با رویکرد توسعه روستایی در استان خراسان جنوبی نقش دارند. این نتیجه با یافته‌های پژوهش‌های دهمرده و اثنی‌عشری (Dahmardeh and Esna Ashari, 2015)، کهنسال و دادرس مقدم (Kohansal and Dadras Moghaddam, 2015) همخوانی دارد. از طرفی در متغیر اقتصادی گویه "تجاری‌سازی محصول زعفران" در اولویت اول و گویه "هزینه‌های حمل و نقل، بسته‌بندی و بازاریابی محصول زعفران" در اولویت آخر و همچنین در متغیر عوامل اجتماعی گویه "انگیزه نوآوری برای تولیدکنندگان محصول زعفران" در اولویت اول و گویه "ریسک‌پذیری

سرمایه‌گذاری برای محصول زعفران" در اولویت آخر قرار دارد. از این رو می‌توان گفت که عوامل اقتصادی و اجتماعی بر توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران با رویکرد توسعه روستایی در استان خراسان جنوبی تأثیرگذارند. در نهایت یافته‌ها حاکی از آن است که توسعه خوشه‌ها به وسیله توجه بیشتر به توسعه روستایی به‌عنوان موتور محرکه اقتصاد خوشه، تلاش برای جذب سرمایه‌گذار در روستا جهت تضمین در خرید نقدی، هماهنگی‌سازی برنامه‌های مختلف ارگان‌های دولتی جهت حمایت مؤثر از خوشه، تدوین آیین‌نامه‌ها و مقررات مربوط به مراحل مختلف کاشت، داشت و برداشت و همچنین نگهداری و فرآوری، ارتقای سطح بهره‌وری خوشه، تأمین بازارهای داخلی پایدار و تلاش برای ایجاد مشتریان ثابت بین‌المللی از طریق تضمین کیفیت و ایجاد بستر لازم در بین کشاورزان برای رسیدن به اعتقاد عینی به مفید بودن اجرای عملیات توسعه روستایی صورت می‌گیرد. بر اساس نتایج، عوامل اجتماعی شامل ریسک‌پذیری در زمینه سرمایه‌گذاری، ایجاد انگیزه نوآوری برای تولیدکنندگان، ایجاد فرهنگ پذیرش محصول جدید در جامعه و مشارکت اعضا برای توسعه روستایی حائز اهمیت زیادی است. همچنین در مورد عوامل اقتصادی، ارائه تسهیلات با نرخ وام بانکی کم، کاهش قیمت عمده‌فروشی، کاهش هزینه‌های حمل و نقل، بسته‌بندی، بازاریابی، تجاری‌سازی و شبکه توزیع محصولات، حمایت‌های مالی و اعتباری دولت و سیاست‌های جذب سرمایه مؤثر است. توسعه خوشه کسب و کار در روستاهای استان خراسان جنوبی به دلیل دارا بودن جایگاه مناسب در تولید محصول زعفران باعث ایجاد اشتغال پایدار در روستاها، صنعتی شدن روستاها، بهره‌وری بیشتر کشاورزان، اتصال به بازار، جذب گردشگر به روستاها به‌منظور خرید محصول زعفران، جلوگیری از مهاجرت روستاییان به حاشیه شهرها و در نهایت توسعه روستایی می‌شود.

با توجه به نتایج می‌توان پیشنهادهای زیر را در راستای توسعه خوشه‌های کسب و کار زعفران

در استان خراسان جنوبی ارائه داد:

- ایجاد انگیزه و علاقه به نوآوری برای تولیدکنندگان محصول زعفران در جهت توسعه روستایی؛
- مشارکت اعضا و بهره‌برداران برای توسعه خوشه کسب و کار زعفران در کار گروهی و سازمانی؛
- بیان اهمیت مفید بودن محصول زعفران در سبد غذایی خانوار و گسترش فرهنگ استفاده از این محصول در خوشه زعفران؛
- تجاری‌سازی و ایجاد یک برند شاخص برای محصول زعفران خراسان جنوبی به گونه‌ای که باعث شناخته شدن زعفران این منطقه و رونق بازار فروش و صادرات این محصول و نهایتاً توسعه روستا از طریق مدیران خوشه زعفران شود.

- ایجاد یک شبکه منسجم از روستا تا بازار توسط عوامل اجرایی در بخش دولتی و خصوصی برای توزیع محصولات خوشه کسب و کار زعفران و به‌روزرسانی مداوم این شبکه، تا این محصول به راحتی در اختیار صادرکنندگان و بقیه افراد قرار بگیرد.
- افزایش حمایت‌های مالی و اعتباری دولت و پرداخت سوبسید درزمینه توسعه روستا و توسعه خوشه زعفران؛
- تخصیص تسهیلات بانکی با نرخ بهره کم به کشاورزان و کارگاه‌های وابسته به خوشه کسب و کار زعفران.
- اجرای طرح‌های توسعه روستایی با هدف گسترش خوشه‌های زعفران که هزینه‌های حمل و نقل، بسته بندی و بازاریابی محصول زعفران را کاهش دهد.

منابع

1. Agriculture Jihad Organization of South Khorasan Province (2018), Deputy of Planning and Economic Affairs. Statistics and Information Technology Department. (Persian)
2. Alavizadeh, S.A.M., Mirlofti, M.R. and Naimabadi, N. (2016). The effects of saffron economic stability of rural residents in the Darbeghazi district city of Nishapur, *Saffron Agronomy and Technology*, 4(2): 133-142. (Persian)
3. Beciu, S., Ursu, A., Popa, O. and Nistor, S. (2012). A Study regarding the elaboration of an integrated regional cluster, as a support for agro-industrial business in the Romanian rural areas. *Journal of Eastern Europe Research in Business & Economics*, 2012: 1-7.
4. Beykzadeh, J. and Tirandaz, H. (2009). Industrial clusters and small industry development. *Covenant of Directors*, 43: 51-54. (Persian)
5. Borg, V.D. and Russo, A.P. (2005). The impacts of culture on the economic development of cities. European Institute for Comparative Urban Research (EURICUR) Erasmus University Rotterdam.
6. Chiffolleau, Y. and Touzard, J.M. (2014). Understanding local agri-food systems through advice network analysis. *Agriculture and Human Values*, 31(1): 19-32.
7. Craig, B.R., Jackson, W.E. and Thomson, J.B. (2007). Small firm finance, credit rationing, and the impact of SBA-guaranteed lending on local economic growth, *Journal of Small Business Management*, 45(1): 116-132.
8. Dahmardeh, N. and Esna Ashari, H. (2015). The role of financial development on investment in Iran's agricultural sector; *Agricultural Economics and*

- Development 23 (91): 189-211. (Persian)
9. Ghorbani, M., Hjalizadeh, A. and Heydarvand, M. (2019), An evaluation of the impacts of empowerment and the moderating role of self-efficacy on the desire to establish sustainable rural businesses, 10(3): 438-451. (Persian)
  10. Haidarei, H., Popzan, A. and Darban Astaneh, A. (2018). Analysis of the situation of business clusters in the agricultural sector and their development in Iran. *Entrepreneurship in Agriculture*, 5(2): 125-140. (Persian)
  11. Kohansal, M.R. and Dadras Moghaddam, A. (2015). Factors affecting the growth of various economic sectors with emphasis on exports and investment; *Agricultural Economics and Development*, 23 (91) .1-25. (Persian)
  12. Mirzajani, L. (2011). The importance of marketing agricultural products in Khuzestan province. Master Thesis of Agricultural Management, Faculty of Agriculture, Islamic Azad University, Shushtar Branch. (Persian)
  13. Mohtashami, T. and Zandi Darreh Gharibi, B. (2018). Factors affecting saffron farmers willingness to expand saffron cultivation (Case study: Torbat Heydarieh region), *Journal of Rural Research and Rural Planning*, 6(4): 15-29. (Persian)
  14. Radfer, R. (2013). Basic concepts related to agricultural clusters (Frequently asked questions about clusters). Tehran: Ministry of Agriculture-Jahad, Agricultural Planning, Economics and Rural Development Research Institute. (Persian)
  15. Riahi, V. and Azizi, S. (2020). The effects of saffron cultivation on the economy of farmers in rural areas of Tehran, *Quarterly Journal of Space Economics and Rural Development*, 9(33): 239-254. (Persian)
  16. Sarhadi, F. (2010). Investigating the formation of clusters of small and medium food processing industries: A case study of Qom Dairy Livestock Complex. Agricultural Research, Education and Jihad Organization. (Persian)
  17. Sharifzadegan, M.H. and Nooraie, H. (2015). Characteristics of industrial clusters and its effects on regional development *Science Cultivation*, 5(2): 48-53. (Persian)
  18. Sharifzadeh, M.Sh., Abdullahzadeh, G.H., Jivar, R. and Divasalar, A. (2018), The Role of agricultural industrial clusters in rural business development of Mazandaran province, *Quarterly Journal of Space Economics and Rural Development*, 7(2): 227-247. (Persian)
  19. Soltani, Sh., Farjaullah Hosseini, S.J. and Mirdamadi, S.M. (2012). Investigating the influencing factors on innovation management in rural small food industries in Tehran province. *Agricultural Economics and*

بررسی نقش خوشه‌های کسب و کار.....

- Development, 20(77): 109-132. (Persian)
20. UNESCAP. (2003). Implications of globalization for the development of agro-based industries in developing countries of the ESCAP Region: An overview.
21. Yeganegi, S.K. (2013). Challenges and necessities of developing business clusters in Iran. Anna News Agency, Available at: